

(Onderstaand lemma zal opgenomen worden in het Vrijzinnig Handlexicon dat in voorbereiding is. Gaarne niet vermenigvuldigen of verspreiden: slechts voor gebruik van deelnemers aan het Open College "Postmodern Belijden. Augustinus voor vrijzinnigen", juni 2020, VU-Doopsgezind Seminarium.)

Ziel

De ziel is in de hedendaagse filosofie en theologie geen thema meer dat vanzelf spreekt, maar eerder een probleem. Hoe komt dat en waarom zou een vrijzinnig lexicon plaats worden inruimen voor de notie van "de ziel"? Om met de eerste vraag te beginnen: gedachten over een ziel waren ooit een vanzelfsprekend onderdeel van de poëtisch-mythische wereldbeschouwing en het klassieke denken. Met het woord 'ziel' (Gr. *psychè*, Lat. *anima*) werd in de klassieke filosofie het principe aangeduid dat de levenskracht geeft aan alles wat leeft. Men ging ervan uit dat lichamen een ziel nodig hebben om te kunnen leven en bewegen. De ziel en het lichamelijke liggen in deze opvatting in elkaars verlengde. Aan de andere kant was er in het Griekse denken ook een tendens om ziel en lichaam als in principe verschillend en oppositioneel te zien. Plato beschouwde de ziel als een zelfstandige entiteit die kan voortleven als het lichaam gestorven is. Beide tendensen, het monisme (<) en het dualisme (>), blijven in de Westerse filosofie werkzaam. Thomas van Aquino (1225-1274) bouwde bijvoorbeeld voort op het denken van Plato's leerling Aristoteles, waarin lichaam en ziel als complementair werden gezien. René Descartes (>) daarentegen nam Plato's dualisme als uitgangspunt. Bij hem verschuift de notie van de ziel en krijgt de betekenis van denkvermogen. Denken en stoffelijke uitgebreidheid hebben volgens Descartes niets met elkaar gemeen en zijn in alles elkaars tegendeel. Dit legt de materiële werkelijkheid open voor natuurwetenschappelijk onderzoek, terwijl het bewustzijn, als de plaats van de Ideeën en met name de idee 'God', een garantie vormt voor het bestaan van de wetenschappelijke en filosofische waarheid.

Na Descartes wordt de werkelijkheid van de ziel als zetel van de identiteit van de mens steeds meer aangevochten, zowel door het radicale materialisme van Julien Offraye De la Mettrie (1709-1751), als door het scepticisme van David Hume (1711-1776). In de huidige bewustzijnsfilosofie en de neuropsychologie vinden we de echo's van hun benadering. Veel hedendaagse denkers, onder wie Daniel Dennett in zijn *Consciousness Explained* (1991), ontkennen de eenheid van het menselijk bewustzijn, en daarmee ook de realiteit van de ziel. Net als vele neuropsychologen en hersenwetenschappers reduceerde bijvoorbeeld Dick Swaab in zijn boek *Wij zijn ons brein - van baarmoeder tot Alzheimer* de werkelijkheid van het bewustzijn tot de fysiologisch waarneembare reacties van "het brein", dat wil zeggen tot het geheel van waarneembare hersenactiviteit. Ook theologen zijn terughoudend om over de ziel als realiteit te spreken; een aarzeling die lijkt te zijn ingegeven door het verlangen in de pas te blijven bij de wetenschappelijke stand van zaken. Mogelijk speelt daarbij de godsdienstkritiek uit de 19^e eeuw een rol, die het christendom verweet meer aandacht te hebben voor het hiernamaals en de onsterfelijkheid van de ziel dan voor de aardse werkelijkheid.

In dit vacuüm binnen het denken over de ziel heeft echter de wijsbegeerte verandering gebracht. Met name in de fenomenologie is opnieuw een debat gaande over de werkelijkheid van begrippen als geest en bewustzijn, waarin ook bestaan en betekenis van het begrip 'ziel' zijn geïmpliceerd. Men vraagt zich af of hiermee wellicht een werkelijkheid wordt aangeduid die in zijn niet-reduceerbare eigenheid een belangrijk aspect vormt van de menselijke werkelijkheidservaring. Zonder het aannemen van een bewustzijn in onszelf en in de ander blijken zelfbegrip en het verstaan van de uitingen van anderen niet mogelijk te zijn. Zo worden de nodige vraagtekens gezet bij het eenzijdige reductief fysicaïsme. Betekent bijvoorbeeld de aanwezigheid van een "God-kwab" in het brein dat godservaring "slechts" een product van de hersenen is? Onderzoek wijst uit dat het reduceren van de ziels-werkelijkheid tot waarneembare neurologische

processen problematisch is in twee opzichten: niet alleen slaagt men er niet in om langs deze weg bij de voorstellingen en ervaringen te komen waarvan deze fysische processen de basis vormen, maar ook ontdekt men dat het reductieve fysikalisme er niet in slaagt om een adequate voorstelling van de fysische werkelijkheid zelf te geven.

Wat kan dit debat over de status van het begrip ziel betekenen voor de vrijzinnige theologische discussie? Om te beginnen leidt het hierboven geschetste debat tot een scherper besef dat de notie ziel in de theologie meer aandacht verdient, en dat het onjuist zou het terzijde te schuiven met een beroep op de stand van zaken in de hedendaagse wetenschap. Immers, de argumenten van het reductieve fysikalisme niet onomstreden zijn. Dit besef, dat de werkelijkheid van de ziel vooralsnog niet vastgesteld en onopgelost is, zou kunnen leiden tot hernieuwde aandacht voor de betekenis van het begrip ziel in het theologische onderzoek. De notie “ziel” speelt niet alleen in de klassieke theologie, maar ook in de Bijbel een belangrijke rol, en dat vraagt om een eigen theologische uitleg waarin recht wordt gedaan aan die status. Deze uitleg zou moeten plaatsvinden in het besef dat de christelijke theologie in dit opzicht geen uitzondering is. Ook in de Islam, het Boeddhisme en Hindoeïsme wordt de werkelijkheid van de ziel erkend, en dikwijls in verband gebracht met een concept van leven dat verder gaat na de dood. Wie het begrip “ziel” uit de theologische agenda schrapt, blokkeert daarmee ook de toegang tot een vruchtbaar interreligieuze gesprek.

Renée van Riessen

Verder lezen

Stewart Goetz & Charles Taliaferro, *A Brief History of the Soul*, Oxford: Wiley -Blackwell, 2011.

Bert Keizer, *Waar blijft de ziel?*, Rotterdam: Lemniscaat, 2012.

Gerard Visser, *Niets cadeau. Een filosofisch essay over de ziel*, Nijmegen: Valkhof Pers, 2009.

Renée van Riessen, *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie en onderwijs*. Amsterdam, Sijbolet 2013.